

УДК 021.4(477)"19"

Олена Лопата,
молодший науковий співробітник НБУВ

Дослідження інформаційних потреб читача в контексті бібліотечної практики 20-х — початку 30-х років ХХ століття

У статті простежено основні аспекти формування теоретико-методологічних та практико-організаційних засад у вивченні читачів та читання у 20-ті рр. ХХ ст., здобутки Першого всеукраїнського з'їзду бібліотечних працівників. Викладаються погляди провідних спеціалістів і авторитетів книгознавчої справи 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. й запропоновані ними методики вивчення груп читачів, інформаційних потреб та бібліотечної діяльності. Проаналізовано досвід освітян у розробленні питань теорії та практики вивчення "читачівства", статистичні показники складу читачів та змісту читання міських публічних та спеціалізованих бібліотек того періоду, діяльність Українського наукового інституту книгознавства. Розглянуто початковий етап гальмування бібліотечної справи у 30-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: бібліотечна практика, методологія, документ, періодичне видання, журнал, часопис, читач, читання, "читачівство", інформаційні потреби.

Розвиток української бібліотечної справи ХХ ст. важко уявити без книгознавчої та бібліографічної діяльності провідних закладів освіти, культури, науки та просвітніх товариств 20—30-х рр. У середині 20-х рр. минулого століття Д. Балака наголошував, що саме "...бібліотека своєю книжкою бере безпосередню участь у творенні науки й культури..." [1, с. 93, 94].

Виникнення і розвиток книгозбірень завжди були пов'язані з необхідністю донесення нагромадженої інформації від особистості до індивідуума, від покоління до генерації. Л. Борхес стверджував: "...бібліотека — це щось подібне до магічного кабінету... Там зачаровані кращі душі людства, там вони очікують нашого слова, аби вийти із забуття..." [5, с. 80—85].

Універсальна книгозбірня асоціюється у письменника та культурознавця з віддзеркаленням Всесвіту, що відповідає його центральній частині, звідки йдуть промені світла та знання. На думку літератора, бібліотека є не лише місцем зберігання книг та рукописів, а й місцем зустрічі читача, автора і твору, простором ностальгії та дискусії, засобом різноманітних класифікацій знань, зосередженням культурних традицій минулого й сьогодення, формою їхньої комунікації. Для читача бібліотечна дійсність функціональна і динамічна, як дійсність пошуку, а її ефективність визначається тим, як комфортно відчуває себе в ній особистість, наскільки гнучка та схильна до трансформації система бібліографічного пошуку та бібліографічного аналізу [5, с. 80—85].

Ще наприкінці ХVІІІ ст. В. Брюсов зізнавався, що читає бібліографічні покажчики як найзахопливіші романи [6, с. 40]. У ХХ ст. визначний італійський семіотик та мовознавець У. Еко розглядав бібліотеку як лабіринт текстів, як безліч взаємопов'язаних точок у просторі та характеризував її як місце перевірки того, що відкрито і як контекст відкриття. Розглядаючи функції книгозбірни, він так говорив про її призначення: "У бібліотеку йдуть для того, щоб дістати певну працю, назва якої вже відома, і тому основним завданням будь-якої книгозбірни є можливість розкриття та представлення робіт, про існування яких ми зовсім не підозрюємо" [16, с. 16]. Письменник переконаний: у бібліотеці

відбувається рух інформації від автора до читача. Ми бачимо дві протилежні сторони: з одного боку — читача, котрий володіє власними культурними і інформаційними потребами, йому необхідна можливість доступу до літератури; а з іншого — бібліотечного працівника, який ретельно відбирає твори для зберігання.

Ідентичної думки притримувався й відомий український вчений, досвідчений викладач, культурний та громадський діяч Д. Балака. У середині 20-х рр. минулого століття науковець стверджував, що завдання бібліотекарів і видавництва "...полягає не тільки в тому, щоби показати читачеві, яке місце займає книга, яку йому пропонують в загальній системі даного предмету, але й дати також фактичну можливість підійти до цієї системи відповідно до інтересів і запитів читача" [3, с. 6]. Величезну роль у комплектуванні фондів, на думку науковця, відіграє суб'єктивний фактор — поповнення, розподіл, типологія і класифікація книг багато в чому залежать від "освіченості та письменності" самих бібліотечних працівників, від широти їхніх поглядів та індивідуальних "преференцій", від самого бажання і можливості донести необхідну читачеві інформацію.

"Зріст бібліографічної науки, — наголошував Д. Балака, — безумовно викликає необхідність класифікації друків "за читачем"... все більше і більше зростає бажання... вивчити проблему читача, поєднати проблему читача, автора і книги разом і розглядати бібліографію в новому, поширеному тлумаченні, де має місце не лише книга, опис книги, статистика книжкової продукції за відділами тої або іншої системи знань, але й автор і читач" [3, с. 11].

Вивчаючи читачів, їхні запити та уподобання, ми значною мірою простежуємо і соціально-економічні, політичні, наукові та культурно-творчі процеси в державі. Як зазначав ще сто років тому ушлявлений російський бібліограф М. Рубакін, нічого так не характеризує ступінь соціального розвитку, ступінь соціальної культури, як рівень читаючої публіки на цей момент. "Рівень же читацького розвитку, передусім, відображується в умінні обирати книги..." [28, с. 82]. При цьому спрацьовує зворотний зв'язок: аналіз процесів, які відбуваються в державі, уможливорює глибше розуміння

особистості читача та його потреб. Осмислення цих взаємовідношень дає змогу спрогнозувати певні напрями руху суспільства і розвитку освітянських, соціально-культурних та інформаційних установ, чільне місце серед яких посідають і книгозбірні.

Метою пропонованої публікації є узагальнення спроб дослідження інформаційних потреб читача в контексті бібліотечної практики 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. у їхній сутності, структурі, формах, конкретно-історичному функціонуванні та відповідному створенні теоретичних засад "вивчення читачів та читання" ("читачезнавства") як окремої галузі у вітчизняному бібліотекознавстві.

Для реалізації мети дослідження визначено такі *завдання*:

- окреслити історіографію проблеми;
- розглянути досягнення вітчизняних та російських науковців початку 20-х рр. ХХ ст. у вивченні читача та читання;
- проаналізувати внесок Першого всеукраїнського з'їзду бібліотечних працівників у розвиток книгознавства та організацію "вивчення читачівських інтересів" [36, с. 79];
- визначити особливості розвитку українського "читачезнавства" у 20-ті рр. ХХ ст. та основні здобутки у цій галузі;
- відобразити стан загального занепаду бібліотекознавчої науки з середини 30-х рр. ХХ ст.

Необхідно зазначити: особливості розвитку вітчизняного книгознавства аналізованого періоду обумовлені рядом історичних причин, і насамперед входженням українських земель до складу різних держав (Росії, Польщі, Румунії).

Плідною працею українці прагнули не лише врятувати свою національно-культурну ідентичність, а й, як наголошувалось у Зверненні Головної Української еміграційної ради (Париж, 1930), проводити активну пропаганду, самоорганізовуватися та розвивати наукову, громадську діяльність "задля освіднення народів світу, європейських держав про визвольну боротьбу, національні цілі, український народ, його минуле й майбутнє" [21, с. 141].

Ще під час правління уряду гетьмана П. Скоропадського Міністерством освіти та мистецтв (отримало назву в червні 1918) було здійснено низку заходів, спрямованих на українізацію "науки та просвіти" на всіх рівнях: викладанні, книговидавничій діяльності, бібліотечній роботі. Серед досягнень того часу в культурно-просвітницькій справі варто відзначити заснування Української академії наук, українських університетів у Києві та Кам'янці-Подільському, утворення державного драматичного театру та отримання юридично-правового статусу Всенародною бібліотекою Української Народної Республіки в м. Києві при Українській академії наук.

Активно впроваджувалась українська книга і в навчальний процес. В управлінні шкільними округами було надіслано "Обіжник", який включав розпорядження "щодо набуття книжок для фундаментальних бібліотек та бібліотек для учнів... які потрібні для викладання української історії, письменства та географії" та рекомендації щодо проведення нарад учителів українознавства середніх шкіл усіх типів у найбільших містах України та включення до порядку денного питання про "організацію українських книгозбірень при школах" [29, с. 108].

"Перша спроба обслідування бібліотек у всеукраїнському масштабі припадає на часи післяреволюційні — саме на рік 1918... Обслідування це мало суто практичне завдання... і мусило охопити насамперед бібліотеки громадські, земські й тодішні просвіти" [29, с. 35].

Дослідження було проведене "анкетним порядком". Анкета, розроблена бібліотечно-музейним відділом тодіш-

нього Міністерства народної освіти, складалась з таких основних рубрик:

I. Відомості про бібліотеку (серед основних підпунктів: кількість українських томів (зазначити по можливості точно); кількість видань на руській та інших мовах, які торкаються українського питання; назви українських журналів та часописів (заголовки й за які роки кожний); склад українських книг за змістом (поділ по відділах): а) приблизна кількість томів красного письменства, б) приблизна кількість томів наукового змісту.

II. Як входять українські книжки до складу бібліотеки: а) чи складають окремий відділ, б) чи розкладені по загальній системі, уживаній в бібліотеці.

III. Відомості про бібліотекаря (серед основних підпунктів: якими мовами володіє бібліотекар; знайомство з українською книгою (знання українських видавництв, знання українського письменства красного та наукового) [29, с. 35, 36].

Як бачимо, українські видання, зокрема вітчизняні книги та часописи, цікавили співробітників Міністерства народної освіти в першу чергу та були виділені при "обслідуванні" в окремий розділ.

Щодо розроблення методів анкетування та апробації їх на практиці під час обстеження різних сторін діяльності культурно-освітніх закладів України особливий інтерес становив доробок співробітників Бібліотечно-архівного відділу пори української революції 1917—1921 рр.: саме в цей час закладено підвалини державно-правового бібліотечно-бібліографічного будівництва в Україні. Бібліотечно-архівний відділ засновано у вересні 1917 р. при Генеральному секретарстві освітніх справ Центральної Ради. Очоловав інституцію видатний учений, історик, громадський і політичний діяч Олександр Грушевський. Визначено три напрями діяльності цього підрозділу: бібліотечний, бібліографічний та архівний. Зокрема, завдання в галузі бібліотечного будівництва полягали в утворенні Національної бібліотеки Української держави, розгалуженій бібліотечної мережі, сприянні комплектуванню фондів існуючих книгозбірень. За часів Гетьманату державне керівництво бібліотечною справою продовжував здійснювати названий заклад. Пріоритетним напрямом у роботі відділу залишалось формування державної політики в галузі бібліотечного та архівного будівництва.

Проте процес українізації у цей історичний період був нетривалим: зі зміною керманічів змінювалися й політичні умови в республіці. Зі встановленням Радянської влади в Україні, із грудня 1919 р., вітчизняне книгознавство почало розбудовуватись під пильним наглядом більшовицької партії. Завдання, які ставила нова влада щодо книгозбірень, здебільшого виголошувалися на з'їздах, конференціях та нарадах. Так, у резолюціях Першого з'їзду бібліотечних працівників РСФСР (1—7 липня 1924), який носив всесоюзний характер і мав вплив на всі радянські республіки, у тому числі й на УСРР, зазначено: головною метою роботи бібліотечних працівників має бути перетворення бібліотеки в знаряддя виховання комуністичного світогляду та засіб просвіти в дусі марксизму-ленінізму [26, с. 109].

Молода радянська влада вбачала в бібліотеках насамперед виховні осередки, які усілякими засобами повинні підтримувати та пропагувати ідеологію правлячого уряду. Одним зі знарядь виховання читачів стало "керівництво читанням", що чинило тиск на його зміст, впливало на читачькі інтереси. Бібліотекознавству доводилося шукати нові форми практичної роботи та активніше опанувати соціальні аспекти свого статусу. Не менш гострими були і проблеми ідеологічного плану: тотальне насадження комуністичного світогляду безпосередньо впливало на розвиток бібліотечної науки та практики. Висловлювання В. Леніна, а пізніше Н. Крупської сприймалися фахівцями не тільки як на-

станови, а й як беззаперечні правила професійної діяльності та вихідні принципи наукових досліджень.

Концепції, що, по суті, викреслювали весь попередній досвід, підтримувалися багатьма спеціалістами. На початку 20-х рр. минулого століття видатний бібліограф (ще дореволюційного гатунку) Л. Хавкіна неодноразово підкреслювала, що "до цього часу ми своєї бібліотечної науки не мали" і потрібно закласти основи "російської школи бібліотекознавства" [33]. На перше місце вона ставила завдання узагальнення національного досвіду, не заперечуючи необхідність застосування досягнень зарубіжної наукової думки, які поряд із "всебічним вивченням наших бібліотек і їх особливостей" авторка вважала "вирішальною ланкою" в будівництві галузевої науки [33; 34].

Однак цілковите заперечення, що пояснюється загальними обставинами перших післяреволюційних років, не характеризувало всієї діалектики розвитку бібліотечної справи у 20-ті рр. минулого століття. Бібліотекознавство як самостійна наукова дисципліна, її структура, предмет, об'єкт формувалися в гострих теоретичних дискусіях між представниками книгознавчої, психологічної та педагогічної течій. Значний внесок у цю справу зробили представники київської, харківської, петербурзької та одеської бібліотечних шкіл. У працях українських вчених Х. Алчевської, Д. Балаки, В. Іванушкіна, Ю. Меженка, М. Сагарди, Н. Фрідьєвої, М. Ясинського та російських дослідників В. Невського, Є. Хлебцевича, Я. Шафіра, М. Куфаєва, А. Віленкіна, Р. Кибрика, О. Покровського розглядалися як загальні теоретичні проблеми (бібліотекознавча термінологія, типологія бібліотек, класифікація друкованих видань), так і методи вивчення читача та читання.

У тексті дослідження даються посилання на публікації всіх згаданих авторів та інші роботи, що містять відомості з означених питань. Основним джерелом пропонованого дослідження стали часописи, законодавчі акти та книги того періоду, розглянуті "de visu". Залежно від ролі певного документа застосовувався й різний рівень аналізу — від побіжного перегляду окремих статей до ґрунтовного опрацювання наукових, публіцистичних та книгознавчих видань за декілька десятиліть.

Особисте вивчення документів дало авторці можливість отримати досить повне уявлення про бібліографічні та бібліотекознавчі часописи 20—30-х рр. XX ст., їхні завдання, програми, структуру, видавців, редакторів, авторів, жанри, мову й стиль викладення матеріалів, оформлення та діапазон публікацій, шляхи книгознавчих дослідів тощо.

Відсутність в аналізованій період єдиного погляду на об'єкт і предмет дослідження призводила до того, що, розробляючи методику бібліотекознавчих розвідок, різні автори висували розбіжні методи, здебільшого надаючи перевагу якомусь одному з них. Наприклад, М. Лісовський, виходячи з тих міркувань, що предметом бібліотекознавства є всі види роботи з книгою та за допомогою книг, вважав основними методами бібліографічний або статистично-бібліографічний [14; 15]. М. Куфаєв зводив вивчення бібліотечної практики до історичного методу, а статистичний пропонував використовувати для порівнянь і аналогій [12; 13]. У фаховій літературі того періоду неодноразово підкреслювалася необхідність економічного аналізу діяльності бібліотеки. На важливе значення цього методу вказували А. Віленкін [4; 8], Р. Кибрик [11], В. Невський [24; 25].

Різні точки зору не сприяли чіткості визначення предмета та об'єкта дослідження. Так, книгознавці і бібліографи вважали об'єктом бібліотекознавства книгу (друковане видання), а предметом — бібліотечну практику як засіб використання книги (друку). Для представників історичної та педагогічної течій об'єктом був читач, а предметом вивчен-

ня — читачі та виховний вплив на них книг і бібліотеки. Тобто визначення "об'єкта" і "предмета" відбувалося з позицій знань про читача та його інтереси. У наукових розвідках 20-х рр. ці поняття фактично не були розмежовані, здебільшого використовувалися узагальнені формулювання типу: "книгознавство вивчає книгу", "бібліотекознавство вивчає читача, його інтереси та запити".

Водночас виникло питання про необхідність наукового підходу у вивченні "читачівства". Значний обсяг матеріалів, зібраних у кінці XIX — перших десятиліттях XX ст., особливо після Жовтневої революції 1917 р. (Х. Алчевська, І. Янжул, М. Рубакін, І. Владиславлев), вимагав узагальнення та систематизації, що, в свою чергу, спонукало до розроблення новочасних досліджень, які досить активно проводилися у 20-ті рр. [3, с. 5]. Постала необхідність переходу від простого розгляду читачьких інтересів різних груп до формування цілісного підходу у вивченні читачького процесу. "В багатьох часописах, в каталогах видавництва, в газетній рекламі все частіше й частіше мають на увазі не взагалі "читача", а певні кола читачів", — зазначав Д. Балака в 1927 р. [3, с. 5].

Як неодноразово підкреслювали у зазначений період відомі українські науковці, фундатори вітчизняного бібліотекознавства В. Іванушкін та Ю. Меженко, одна з головних проблем будь-якого дослідження — це методологія [10; 17—20]. Аналіз багатьох робіт з цього питання засвідчує, що у 20-ті рр. минулого століття методи бібліотекознавчих досліджень розроблялися, в основному, у двох напрямках: методи аналізу бібліотечної практики й методи вивчення читачів і їхніх інформаційних потреб. При цьому методи вивчення читачів, як традиційно більш опрацьовані у вітчизняному бібліотекознавстві, впливали і на розроблення методів дослідження бібліотечної дійсності [7, с. 95].

У бібліотекознавчій літературі тих років неодноразово наголошувалося на чинності методів, що застосовуються при вивченні "читачівських" інтересів, для аналізу питань практичної діяльності бібліотек. У 1924 р. Н. Фрідьєва запропонувала використовувати метод вивчення ефективності окремих форм роботи бібліотеки на основі обліку попиту читачів. Бібліотекознавець стверджувала, що запити читачів — це тема, що не тільки завжди жваво цікавила вузько-бібліотечні кола, а й викликала широкий загальний резонанс, адже читачькі угруповання, читачькі інтереси дають можливість розпізнати характер настроїв різних соціальних груп та розкрити їхні психологічні нахили, які нерідко проходять у ледь помітних формах [30, с. 50].

Досліджуючи користувацькі інтереси в 1924—1925 рр. та 1926—1927 рр. (відвідувачів міських бібліотек), Н. Фрідьєва виділила "характерні групи" з урахуванням мотивів читання [30; 31]. Дослідниця визначила п'ять категорій читачів. На нашу думку, такі "групи" були показовими для більшості книгозбірень того часу. У статті "Современные запросы городского читателя и активность библиотеки" авторка наводить результати "дослідів" декількох київських книгозбірень та констатує, що головну масу дорослого складу читачів міських бібліотек становлять учні вищих і спеціальних навчальних закладів (перша група). За чисельністю ця категорія — до 60% і більше відвідувачів. За соціальним складом вона дуже різноманітна. Тут є й селяни, і робітники, й інтелігенти, і міщанство. Ця група читає майже винятково книги наукових відділів. Студіювання для заліку — ось переважне читання учнівської молоді. У цій самій категорії дослідниця виділила два типи користувачів: одні читали лише з метою складання іспитів, інші не обмежувалися опрацюванням навчальної літератури, а намагалися поглибити і закріпити отримані знання за допомогою додаткових джерел. Цю підгрупу читачів Н. Фрідьєва називала "цінним скарбом" для бібліотекарів [30, с. 52]. Основна мета

їхнього читання — розширення світогляду. Тобто тут мотивом є, на думку авторки, як обов'язок, так й інтерес. Бібліотечні працівники вважали таких читачів "найактивнішою частиною" відвідувачів книгозбірень.

Другу групу активних користувачів становили представники робітничої молоді віком від 15 до 20 років, яких у бібліотеках нараховувалося 15—20%. Їх вирізняв активний попит на художню й науково-політичну літературу, популярні видання з питань природознавства. Н. Фрідьева підкреслювала, що це — "читач зростаючий і кількісно, і якісно, якщо вчасно підхоплюється бібліотекою, це активний читач, який піде шляхом самоосвіти... Це — в майбутньому — головний читач наших робітничих бібліотек" [30, с. 52, 53].

До третьої групи належать представники висококваліфікованої інтелігенції, які знайшли своє місце в умовах становлення та зміцнення радянської влади (третя група). Вони звертались до послуг закладу з метою пошуку книг, необхідних для фахової діяльності, або цікавилися новими надходженнями до бібліотеки. Як правило, фонди районної книгозбірні задовольнити попит цієї читацької категорії не могли.

Типовішими користувачами районних бібліотек були читачі-інтелігенти, які не змогли адаптуватися до нових політичних і економічних реалій (четверта група). Вони шукали в читанні порятунк від складних життєвих ситуацій. Представників цієї групи приваблювала класична література, позбавлена соціальних конфліктів (Джек Лондон, Кнут Гамсун та інші).

До п'ятої групи читачів Н. Фрідьева зараховувала "буржуазних напівінтелігентів та міщан" — "обивателів", які не брали участь у соціальному житті та вороже ставилися до нової влади. Інтереси їх обмежувалися читанням художніх творів, виданих ще в дореволюційні роки, та літератури містичного змісту. Таких читачів бібліограф називає "книжними гіенами" тощо [30, с. 53].

Висновки, які зробила авторка в аналізованій статті (на жаль, не позбавленій ідеологічного забарвлення відповідно до вимог того часу), мають досить корисні й конкретні поради щодо залучення різних груп населення до читання, цінний фактичний матеріал щодо читацького попиту в зазначений період та реальні рекомендації стосовно популяризації нових надходжень з урахуванням психологічних характеристик читачів.

Стаття П. Гурова (опублікована у квітні — травні 1924 р. у часописі "Красный библиотекарь") відображає результати анкетування, проведеного в армавірських бібліотеках та серед учнів старших класів тутешніх шкіл і партшкіл у березні — квітні 1923 р. Автор проаналізував читачів місцевих бібліотек та їхні основні користувацькі запити, враховуючи соціальний статус, вік, освіту, стать. Характерно, що чоловіки у той час становили 77,5% відвідувачів книгозбірень, а жінки лише 22,5% [9, с. 109—120].

Тоді ж вийшла друком стаття Є. Хлебцевича "К вопросу о читательских интересах масс" [35], де розглянуто "характер масового читання" службовців Червоної армії. Тематичний аналіз здійснювався на основі даних читацьких формулярів щодо змісту запиту з подальшою систематизацією показників за рубриками: Загальний відділ; Філософія; Релігія; Суспільні знання; Мовознавство; Точні науки; Практичні знання; Сільське господарство; Образотворчі мистецтва; Література; Історія; Географія; Військова справа.

Так-от, цей аналіз засвідчив "переважаючий" інтерес червоноармійців до белетристики (43,2% загальної кількості запитів) та суспільних знань (20%). Є. Хлебцевич вирізняє два основні типи читачів: перший, у якого книга пробуджує інтерес до питання, що окреслене в ній і пов'язане з нею, другий тип характеризується тим, що опрацьована ним книга є лише поштовхом до пробудження визначального суб'єк-

тивного читацького інтересу [35, с. 120]. Це дослідження було виконане за допомогою декількох методів: анкетного, розгляду читацьких формулярів й безпосереднього спостереження.

Одностайності щодо застосування окремих прийомів та способів бібліотекознавчих досліджень на початку 20-х рр. не було. Певні з них викликали дискусії та суперечки щодо доцільності їхнього використання. Зокрема, суперечки викликав анкетний метод. Деякі науковці взагалі заперечували анкету як засіб вивчення читацьких інтересів. Наприклад, Я. Шафір стверджував, що цей метод дає надто мало, і пропонував замінити його усними опитуваннями окремих читачів [37, с. 2, 3]. Дослідник вважав доцільним 'з'ясувати за бесідою, які питання цікавили і цікавлять читача. Кожну відповідь варто перевірити контрольним запитанням. Зіставити відповіді з даними читацької біографії. Твердо засвоїти, що відповіді на подібного роду запитання значною мірою випадкові". Дані ж читацької біографії, на думку Я. Шафіра, "це об'єктивний матеріал, що дає змогу зробити висновки про користувацький інтерес. Більше того, у деяких читачів при ретельному вивченні ми дістаємо можливість ознайомитися з еволюцією інтересів" [37, с. 3]. Посилання на такі "опитування" були вельми популярними в другій половині 30-х рр. і тривали аж до кінця 50-х рр. ХХ ст.

До 20-х рр. минулого століття відносяться і перші спроби обґрунтування експерименту як наукового методу в дослідженні бібліотечної практики, що містилися в роботах Д. Балаки та А. Охлябіної. Лунали заклики до "дослідного бібліотекознавства". Так, А. Охлябіна пропонувала використовувати рукописний часопис як один з основних методів бібліотечної роботи та виявлення запитів читача¹ [26]. Д. Балака наголошував, що для розвитку бібліотекознавства як науки потрібна робота не одного, а десятків дослідників, робота "в особливих умовах експериментального бібліотекознавства" [2, с. 29].

Досить критично ставились науковці і до такого методу, як аналіз читацьких і книжкових формулярів. Наприклад, Б. Борович, завідувач відділу Харківської громадської бібліотеки (згодом — ХДНБ ім. В. Г. Короленка), вважав, що вивчення читацьких замовлень не може використовуватись як надійний показник читацьких інтересів тому, що в них відображається тільки реальна книговидача без урахування запитів на відсутню у фондах книгозбірні літературу² [32, с. 97].

Аналогічної думки притримувався й Д. Балака, котрий вважав, що "видача літератури", окрім запитів читача, зумовлена книжковим складом бібліотеки та "ступенем активності бібліотекарів".

"Знайти норму "читання" ("читаності") — це означає знати норму обертання (*фонду* — *О. Л.*) і нормальний коефіцієнт інтенсивності (*фонду* — *О. Л.*). Насправді "читання" залежить від відстані (З); читання залежить і від віку передплатників, від статі, національності (А); читання залежить від культурного розвитку особистості, інтелекту, відчуттів, волі (П); читання залежить від того, до якої професії належить користувач (Ц); соціального і економічного становища, фахової підготовки. Читання залежить від кількості читачів (С). "Читання" ("читаність") залежить від повноти книжкового інвентарю (І), його відповідності запитам місцевого населення (Н), від організації роботи в бібліотеці (час

¹ На наш погляд, вельми сумнівно.

² Такі судження є досить актуальними і в сучасних умовах: як показує практика, аналіз читацьких вимог доцільно проводити разом з анкетуванням та опитуванням користувачів, тому що саме таким чином можна дізнатися про новітні користувацькі запити та потреби.

відкриття, зручне або незручне приміщення, окреме або неокреме, особистості завідувача бібліотеки: освіти, фахової підготовки, морального стану людини (Т)" [2, с. 29]. Автор наводить таку формулу для визначення "читання", або "читаності":

Ч = функція (Ц, А, П, С, З, І, Н, Т),

де для (Ч) потрібно здобувати цифри з досвіду та спостережень.

Згодом (в кінці 20-х — на початку 30-х рр.) бібліотекознавці почали надавати методу безпосереднього спостереження вирішальне значення. Так, В. Невський заперечував проти "помилкової думки", що "суб'єктивне споглядання" — це не науковий метод. Дослідник вказував, що у вивченні бібліотечної практики необхідно прагнути не лише до того, щоб використовувати особистий досвід повсякденних спостережень, а й до того, щоб застосовувати спеціальні спостереження з метою здобуття фактів для перевірки тих або інших положень [22—25].

Суперечки щодо доцільності застосування різних методів вивчення читача, ступеня репрезентативності та об'єктивності отриманих показників були наслідком неопрацьованості теорії вивчення читачьких інтересів у першій половині 20-х рр. XX ст. Майже не перевірялися і не аналізувалися шляхи цього вивчення.

Д. Балика був одним з перших у вітчизняному книгознавстві, хто змістовно обґрунтував, що доцільне лише комплексне застосування наукових прийомів та методів, яке тільки і може дати максимальний ефект. Дослідник стверджував, що завдання бібліотек полягає не тільки в тому, щоб нагромаджувати книжкові скарби та проводити "реєстраційну" бібліографію, а й у тому, щоб розкривати зміст книжок та оцінювати їх з установкою на читача та на завдання дня, беручи до уваги економічне, господарче, політичне й наукове життя країни, наближатися до читача, вивчати читача, по змозі керувати читанням... Науку, наукові знання треба будувати, науку треба творити на підставі вимог життя, спираючись на волю мільйонів "невідомих будівників" [1, с. 93, 94].

Орієнтуючись на класифікацію Уїлера, Д. Балика запропонував таку схему класифікації видань за "читачем" або за "соціальним призначенням":

I. Соціальне становище (робітник, селянин, кустар-ремісник, інші).

II. Заняття, рід роботи, характер праці.

III. Вік.

IV. Підготовка.

V. Національні та взагалі антропологічні ознаки.

Розглянувши всі ці пункти, можна дізнатись, стверджував автор, "для кого книгу призначено" та "мету читання" різних груп населення.

Із взаємодії чотирьох первісних рядів (II групу рекомендовано розглядати всю в цілому, а V зовсім окремо) здобуємо, підкреслював автор, цілий ряд життєвих кіл: коло учнів, активу робітників, кустарів, партійців, селян та інших... Там же, де це буде потрібно через особливі умови, варто взяти до уваги також і національну ознаку [3, с. 25, 26]. Характерно, що з кінця 90-х рр. XX ст. цю схему покладено в основу більшості дослідів з "вивчення читача та читання" не тільки в Україні, а й в Росії та Білорусії.

Список використаної літератури

1. Балика Д. А. Активізація роботи в наукових бібліотеках / Д. А. Балика // Бібліотечний збірник Ч. 1. Праці першої конференції наукових бібліотек УРСР. — К., 1926. — С. 89—98.
2. Балика Д. А. Определители библиотечной работы : (опыт исследования читаемости, общаемости и коэффициента интенсивности) / Д. А. Балика. — 2-е изд., значит. доп. — Томск, 1919. — 37 с.

3. Балика Д. Про класифікацію друків за соціальним призначенням / Д. Балика // Бібліологічні вісті. — 1927. — № 1. — С. 5—37.
4. Банк Б. Крестьянская молодёжь и книга / Б. Банк, А. Виленкин. — М.; Л.: Молодая гвардия, 1929. — 216 с.
5. Борхес Х. Л. Проза разных лет : сборник : пер. с исп. / Х. Л. Борхес; сост. и предисл. И. Тертерян. — М.: Радуга, 1989. — 320 с.
6. Брандис Е. П. В поисках жанра / Е. П. Брандис // Библиография в моей жизни : ученый, писатель, рабочий, инженер о роли библиогр. в их работе и творчестве : сб. очерков / [Всесоюз. добр. о-во любителей кн.; ред.-сост. А. Г. Глухов]. — М., 1984. — 136 с.
7. Ванеев А. П. Развитие библиотечной мысли в СССР / А. П. Ванеев — М.: Книга, 1980. — 232 с.
8. Виленкин А. Я. Работа на выдаче массовой библиотеки как она есть / А. Я. Виленкин // Красный библиотекарь. — 1929. — № 8/9. — С. 53—60.
9. Гуков П. Читательские интересы, по данным анкеты армавирских библиотек / П. Гуков // Красный библиотекарь. — 1924. — № 4/5. — С. 109—120.
10. Иванушкин В. Проблема читачівства та її вивчення: форми організації та методи роботи Кабінету вивчення книги та читача при У.Н. — Д.І.К. / В. Иванушкин. — К.: [б. в.], 1926. — 32 с.
11. Кибрик Р. С. Библиотечный дневник / Р. С. Кибрик // Красный библиотекарь. — 1926. — № 2. — С. 13—20.
12. Куфасев М. Книга й формальна метода / М. Куфасев // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 1. — С. 56—62.
13. Куфасев М. О. Ловягин "Основы книговедения" / М. Куфасев // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 2. — С. 81—84.
14. Лисовский Н. М. Книговедение, как предмет преподавания, его сущность и задачи : вступ. лекция, читанная 28 сент. 1913 г. в Император. Петроград. ун-те приват-доцентом Н. М. Лисовским. — Петроград : Т-во тип. Рябушинских, 1915. — 24 с.
15. Лисовский Н. М. Собрание и разработка статистических сведений о книгоиздательстве и периодической печати в России / Н. М. Лисовский. — СПб.: Паровая типо-лит. "Владимирская", 1896. — 26 с.
16. Маркова Т. Б. Методологические проблемы развития библиотеки как центра книгохранения / Т. Б. Маркова // Библиосфера. — 2008. — № 3. — С. 15—21.
17. Меженко Юр. Вступна стаття / Юр. Меженко // Труды Института книгознания. Т. 2 : Праці Кабінету вивчення книги й читача, зб. 1 / за ред. Д. Балики. — Х.; К., 1930. — С. 5.
18. Меженко Юр. Перспективи розвитку великих та наукових бібліотек / Юр. Меженко // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 2. — С. 32—39.
19. Меженко Юр. Про один з бібліологічних фронтів / Юр. Меженко // Бібліологічні вісті. — 1923. — № 2. — С. 8—19.
20. Меженко Юр. Теоретичні передумови орг. укр. бібл. роботи / Юр. Меженко // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 4. — С. 48—61.
21. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919—1939 : матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої / упоряд.: Л. Яковлева [та ін.]. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. — 272 с.
22. Невский В. А. Из записной книжки библиотечного инструктора / В. А. Невский // Красный библиотекарь. — 1923. — № 2/3. — С. 16—24.
23. Невский В. А. Из записок библиотечного инструктора / В. А. Невский // Красный библиотекарь. — 1924. — № 4/5. — С. 80—82.
24. Невский В. А. Качественный учёт библиотечной работы / В. А. Невский // Красный библиотекарь. — 1927. — № 11. — С. 7—20.
25. Невский В. А. Качественный учёт библиотечной работы / В. А. Невский // Красный библиотекарь. — 1927. — № 12. — С. 12—18.
26. Новальська Т. В. Український читач у бібліотекознавчих дослідженнях (кінець XIX — початок XXI ст.): монографія / Новальська Т. В. — К.: КНУКІМ, 2005. — 252 с.
27. Охлябина А. Рукописный журнал как метод библиотечной работы / А. Охлябина // Красный библиотекарь. — 1923. — № 1. — С. 38—40.
28. Рубакин Н. А. Избранное : в 2 т. / Н. А. Рубакин. — М.: Книга, 1975. — Т. 1 : Книговедение. — 223 с.
29. Труды Института книгознания. Т. 2 : Праці Кабінету вивчення книги й читача, зб. 1 / за ред. Д. Балики. — Х.; К.: Держвидав України, 1930. — 240 с.

30. Фридьева Н. Современные запросы читателя и активность библиотек / Н. Фридьева // Красный библиотекарь. — 1924. — № 1. — С. 50—55.
31. Фридьева Н. Я. Читатель киевских политпросветских библиотек в 1926/1927 г. / Н. Я. Фридьева // Красный библиотекарь. — 1928. — № 2. — С. 51—64.
32. Читатель и книга. Методы их изучения : сб. ст. Я. В. Ривлина, А. Н. Рубакина, Б. О. Боровича. — Х. : Труд, 1925. — 98 с.
33. Хавкина Л. Б. Научная разработка вопросов библиотековедения / Л. Б. Хавкина // Труды Первой конференции научных библиотек. — М., 1926. — С. 29—33.
34. Хавкина Л. Б. Обследование района с целью характеристики читательской среды / Л. Б. Хавкина // Красный библиотекарь. — 1924. — № 2/3. — С. 143—148.
35. Хлебцевич Е. К вопросу о читательских интересах масс / Е. К. Хлебцевич // Красный библиотекарь. — 1924. — № 4/5. — С. 120—124.
36. Хроніка // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 1. — С. 71—87.
37. Шафир Я. М. Изучение типического читателя / Я. М. Шафир // Книгоноша. — 1924. — № 46. — С. 2—3.

(Закінчення в наступному номері)

Надійшла в редакцію 23 березня 2011 року